

Самозванці історичних творів української й російської літератур першої половини XIX ст. (у контексті європейської традиції)

У статті виконано порівняльне дослідження образів самозванців у творах на історичну тематику українських (Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша) та російських (О. Пушкіна, Ф. Булгаріна, О. Хомякова, О. Шишкова, М. Погодіна) письменників. Специфіку художньої інтерпретації самозванства розглянуто також у контексті європейської традиції.

Ключові слова: самозванство, історизм, генетичні зв'язки, типологічні подібності, художня специфіка.

Постановка наукової проблеми та її значення. Феномен самозванства привертає увагу майстрів слова різних часів і національних літератур, однак чи не найбільшої популярності він набуває серед українських та російських письменників I-ї половини XIX ст. Увага до неодноразових історичних прецедентів незаконних претензій на престол посилюється настановою на висвітлення паралелей між минулим і сьогоденням. Як наслідок, численні колоритні образи осіб, котрі видавали себе за царів (Лжедмитрія, Пугачова тощо), з'являються на сторінках епосу та драматургії О. Пушкіна, Ф. Булгаріна, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша й інших авторів обраної нами для розгляду доби.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Особливості художнього відтворення історичного самозванства в російській літературі ґрунтовно досліджують Є. Макаренко [10], М. Лазуткіна [8]; його сутність та причини виникнення в соціумі аналізує Б. Успенський [14]. Однак ця тема не отримує системного розгляду на матеріалі української художньої творчості з позицій компаративно-контекстуального підходу, що й зумовлює **актуальність** статті.

Мета роботи – визначити особливості зображення самозванців в історичних творах української та російської літератур I-ї половини XIX ст. (у контексті європейської традиції).

Завдання статті – указати на можливі детермінанти популярності досліджуваного нами явища, диференціювати основне коло текстів, пов'язаних увагою до історичного самозванства, порівняти й охарактеризувати тенденції його індивідуально-авторської презентації, інтерпретації українськими та російськими письменниками I-ї половини XIX ст., здійснити включення в контекстуальне поле європейської словесності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Першу хвилю інтересу до історичного самозванства простежуємо у зв'язку з боротьбою родовитих аристократів за власні привілеї ще наприкінці XVIII ст. [13, с. 222]. Пугачовське повстання (Омельян Пугачов видавав себе за Петра III) підсилює актуальність відповідної проблематики. Упродовж II-ї половини XVIII – поч. XIX ст. з'являється значна кількість творів, автори яких, звертаючись до історичних сюжетів, змальовують негативні образи самозванців: створений на основі перекладених А. Наратовим матеріалів «Історії» Геродота «Підставний Смердій» О. Ржевського [13, с. 224] (узурпатор перського престолу Псевдосмердій), написані за сюжетом «Айвенго» В. Скотта «Іваной, або Повернення Ричарда Левине серце» О. Шаховського та «Бенкет у Іоанна Безземельного» П. Катеніна (принц Джон – Іоанн Безземельний), присвячені подіям «непевних часів» XVII ст. та об'єднані образом Лжедмитрія однойменні трагедії О. Сумарокова, В. Наріжного («Дмитро Самозванець»), дума К. Рилєєва («Дмитро Самозванець») тощо.

Проте надалі простежується послідовне ускладнення ставлення до самозванців: якщо спочатку їх зображують лише як злодіїв, то в подальшому (у сер. 30-рр. XIX ст.) художню презентацію феномену здійснюють у контексті напружено-драматичного сюжету з акцентом на неоднозначності, романтичній неординарності таких особистостей: «персонаж уже виглядит не картинним злодеєм, но личностью, не лишеной привлекательных, лирических черт, а порой и исполненной трагизма» [8, с. 10].

Становленню новаторського підходу до художньої характеристики самозванців сприяє «Історія держави Російської» М. Карамзіна, з оглядом на яку до сюжету «непевних часів» звертається О. Пушкін [9, с. 131–132]. У драмі «Борис Годунов» шекспірівський принцип ускладнення характерів [9, с. 132], романтична настанова на поєднання фабул історичної та любовної (популяризована завдяки В. Скотту), зумовлюють появу оригінального образу Лжедмитрія – сміливого закоханого

авантюриста. «Но перед Пушкиным встал вопрос о “загадочности” личности Лжедмитрия, и он изобразил его с большой долей лиризма, как человека поэтически одаренного, наделенного “романтическим” характером, легкомысленного и преданного мечте» [9, с. 181].

Ще більш відчутним стає пушкінське прагнення скоттівської романтизації історичного самозванства в «Капітанській дочці», де образ Пугачова зображується в спектрі характерних для «шотландського чародія» розбійницько-авантюричних наративних констант. Показовим у цьому аспекті стає утаємничена поява Пугачова на початку роману. «“Незнакомец”, сначала встречающийся в дороге, “таинственный проводник”, пользующийся услугой героя и потом сбрасывающий маску и оказывающий в момент своей силы в свою очередь помощь герою, – такие варианты “благородного разбойника” в творчестве В. Скотта были представлены ярко (Роб-Рой, Бёрли, и др.)» [19, с. 193].

Відповідний композиційний прийом, популяризований В. Скоттом, – один із тих численних факторів, що дають підстави для встановлення синхронних генетичних зв'язків між його історичними романами й відповідними жанровими формами в російській та українській літературах першої половини XIX ст. Так, наприклад, схожу ситуацію симулятивно-ілюзорної невідповідності з авантюричним потенціалом зображує у своєму історичному романі «Олексій Однорог» український послідовник В. Скотта – П. Куліш [11, с. 95] (знайомий із його творами у російських і французьких перекладах [11, с. 95]): протагоніст допомагає невпізаному самозванцю, який уперше з'являється в подобі звичайного мужика. П. Куліш поетизує Лжедмитрія в дусі романтичного історизму: він сильний духом, сміливий і розумний, уміє керувати людьми та красно говорити, це не пройдисвіт, у ньому є щось лицарське й неймовірно привабливе. Як і пушкінський Пугачов, цей самозванець викликає неоднозначне ставлення героя та згодом допомагає йому в особистих стосунках із коханою дівчиною.

Натомість у «читанні для молодих людей» – «Повісті про Бориса Годунова та Дмитра самозванця» – П. Куліш створює абсолютно протилежний образ Лжедмитрія, більше схожий на відповідного персонажа з «Бориса Годунова»: це палкий мрійливий, закоханий юнак, упевнений у власних силах. «Во всю жизнь сохранил он фатализм, свойственный вообще русским, и в особенности развитой из Запорожья, – дерзко, отчаянно бросался на все опасности и наконец погиб жертвою своего легкомыслия» [7, с. 150]. Хлопець стає жертвою інтриг та жорстокого натопту: український письменник докладно та правдоподібно описує глум над ним, який відображає негативне народне ставлення до самозванства, засноване на давніх уявленнях про сутність таких формально симулятивних рокировок [14, с. 82]. Відповідна сцена типологічна до побиття та розвінчання карнавального короля: після знуцань і насмішок на тіло вбитого кладуть маску й музичні інструменти, що мають указувати на його блюзнірську сутність. «Другие старались преобразить его в уличного музыканта: всунули в рот дудку, под мышку положили волюнку, а в руки медную денгу» [7, с. 321].

У російській літературі досліджуваної нами доби слідом за О. Пушкіним галерею образів Лжедмитріїв продовжують поповнювати М. Лобанов (трагедія «Борис Годунов»), Ф. Булгарін (роман «Дмитро Самозванець»), О. Шишков (драматична поема «Лжедмитрій»), О. Хомяков (драма «Дмитро Самозванець»), М. Погодін («Історія про Дмитра самозванця»). Водночас, якщо трагедія М. Лобанова є лише слабкою переробкою «Бориса Годунова» О. Пушкіна [3, с. 65], то інші твори з вищезазначених характеризуються спробами оригінальної інтерпретації мотивів та особистості Лжедмитрія.

Так, зокрема, у романі Ф. Булгаріна дослідники знаходять також риси скоттівського історизму [16, с. 58], байронізму та літературної готики [4], що закономірно позначається на художній трансформації самозванця. Він органічно вписується в іманентні авантюрно забарвленій романтичній белетристиці наративи із симулятивно-рецептивними невідповідностями. «Будущий Лжедмитрий является нам в разных лицах: он то переводчик в польском посольстве, то монах, то простолюдин... Читатель так и не узнает до конца, кто же он на самом деле. Такая подчеркнутая таинственность невольно должна была наводить на всевозможные предположения мистического плана» [4].

Типовим романтичним героєм представлений Лжедмитрій також в О. Шишкова та О. Хомякова. Перший схожий на персонажів О. Пушкіна й П. Куліша (образні подібності, пов'язані з естетичними орієнтирами): він сповнений віри у свою місію («незримая рука / Мне чудный путь предназначала в жизни» [18, с. 196]), переконаний у власній непересічності («я свыше мести и любви людей» [18, с. 197]), готовий без нарікань прийняти «страдальческий венец» [18, с. 195]. Другий показаний як сміливець, мрійник, патріот. «Передо мной во прах падут препоны, / И враг бежит, как

утрення тень...» [17, с. 297]. Така інтерпретація цієї одіозної фігури для російської критики на той час була досить несподіваною [15, с. 182].

І вже зовсім не схожий на попередньо розглянутих персонаж М. Погодіна: це самозакоханий цинік і лицемір [12, с. 132], базікало, одержимий ідеєю наслідування усього польського. «Погодин упростил характер Самозванца по сравнению с Пушкиным. Вдохновение и поэтическую смелость он заменил внутренней пустотой и беспечностью» [12, с. 133]. Тож не дивно, що подібний у цьому до Хлестакова Самозванець М. Погодіна сподобався М. Гоголю [12, с. 133].

Незважаючи на певні розбіжності в інтерпретації подій «непевних часів», усі розглянуті вище твори об'єднує спільне визнання самого факту самозванства, що суттєво відрізняє їх від європейської історичної драматургії, яка теж не залишається байдужою до відповідної тематики: імовірно, приваблені її авантюрним характером [1, с. 82], європейські літератори від самого початку традиціоналізації образу «Дмитра-царевича» зображують його як законного спадкоємця престолу (можливий наслідок єзуїтської політики [1, с. 82]), доповнюючи сюжет характерно пригодницькими мотивами ситуаційних невідповідностей і підмін [1, с. 89]. Показові в цьому аспекті, наприклад, «Великий князь московський, переслідуваний імператор» Лопе де Вега, італійська драматургія [1, с. 95]. Усвідомлення справжньої сутності Лжедмитрія як «псевдоцаря» починається лише завдяки Ф. Шиллеру («Дмитро, або Московське криваве весілля»): його образ самозванця подібний романтичним російсько-українським варіантам (шляхетний мрійник, упевнений у власній справі). Докладно це питання розглянуте в праці М. Алексєєва «Борис Годунов та Дмитро Самозванець у західноєвропейській драмі» [1].

І хоча про орієнтацію О. Пушкіна, який багато в чому визначає тенденцію подальшого «виправдання» Лжедмитрія, на європейські зразки не йдеться [1, с. 118–119], подібність розглянутих вище інтерпретацій засвідчує симпатії письменників зі схожими художніми вподобаннями до історичної особистості бунтарсько-авантюрного складу (штюрмерські ідеали Ф. Шиллера, романтичні настрої О. Пушкіна, П. Куліша, О. Шишкова, О. Хомякова).

Абсолютно відмінне бачення теми самозванства пропонує Г. Квітка-Основ'яненко у своєму «Куп'янському самозванці». Ще С. Зубков звертає увагу на те, що український письменник неодноразово виявляв цікавість до незвичайних випадків з історії дому Романових, особливо до самозванства [5, с. 43].

Твір написаний за мотивами реальних подій: прототип псевдоцаря – солдат Петро Чернишов, який у слободі Куп'янці Ізюмського повіту видавав себе за убитого Петра III [2, с. 97]. Оповідання – спроба художнього осмислення історичного самозванства з позицій саме народного світосприйняття та представлення його в контексті категорій популяризованої на поч. XIX ст. серед українського письменництва демократично-карнавальної культури.

Причини, що забезпечують поширення цього явища, Г. Квітка-Основ'яненко вбачає в ментальній міфологізації царської влади. «Наш народ о царях своих имеет свое, особенное понятие. По его разумению, самодержец есть нечто божественное: бог на небеси, царь на земли. Едва ли смертен. «Как можно царю умереть? – толкуют они, выслушав манифест о вступлении нового императора. – Верно, поехал осматривать порядки по чужим землям, а здесь царство свое приказал другому. Ну и будем сего почитать, без царя нам не можно пробыть» [6, с. 361].

Художніми засобами вираження іронічного ставлення до цих примітивних уявлень стають карикатурна фігура п'яниці-самозванця та колоритна картина його звеличення. Автор навмисне й неодноразово наголошує на пародійній сутності псевдоцаря, належності до сфери соціального «низу» для того, щоб на контрасті його народного сприйняття створити неабиякий комічний ефект: «человек, в лохмотьях, в оборванной обуви, без шапки. Рожа заспанная, глаза запухшие; и все доказывало, что он пил много и после того спал долго..., на нем, кроме оборванного чего-то вроде солдатского мундира, нет ничего» [6, с. 361]. Саме бажання похмелитися й стає стимулом для обману, який надалі завершується гротескною сценою поклоніння нахабному крутію, котрий однією рукою роздає титули, а іншою збирає «приношення».

Водночас усе, що відбувається в куп'янській церкві, нагадує типові для західноєвропейських середньовічних карнавалів пародійно-блюзнірські богослужіння. «При пении многолетия начал самозванец потчевать приближенных, владыке своему [поручив] других; наконец ожидавшие долго по-пустому, боясь упустить время, приступили к ушату и начали пить. На них глядя, бросились к вину пившие прежде, пошла свалка, схватка, крик, шум, драка, кричанье «многая лета»... Не только

новопожалованные графы и князья, но все без разбора, перепившись, валились в алтарь, в св. двери, ходили пред престолом, на коем восседал идол их и одобрял усердие их к себе, они целовали ему руки, ноги, перевозносили его» [6, с. 367]. І згодом уже не смішним, а страшним стає сп'янілий від вина та «царських» промов натовп. «Всенощная служится, поп то и дело благословил обеими руками, а народ пил водку, бросался в алтарь целовать самозванцу руки, крик «многая лета» не умолкает... Все забыто, – и благоговение к месту, и уважение к святыне, одно в виду: пить и пить. Они забыли причину их радости, забыли, что между ними явился человек, называющийся священным именем, уже не внимают ему, не уважают его, может быть, и сначала не поверили басне внутренне, но наружно согласились с тем, не удастся ли в суматохе чем поживиться или хотя напиться» [6, с. 367].

Майстерно зображені письменником наслідки самозванства в межах одного села імпліцитно вказують на потенційну небезпеку цього явища – хаос і беззаконня – у загальнодержавному діапазоні. І як торжество справедливості виглядає фінальний арешт Петра Чернишова, аналогічний побиттю розвінчаного карнавального короля.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, аналіз питання специфіки реалізації теми самозванства в українській і російській літературах першої половини ХІХ ст. вказує на поступове ускладнення уявлень про відповідний феномен: спочатку самозванці лише засуджуються, а потім їхні образи ускладнюються, позначаються драматизмом та психологічною глибиною. У генетичному аспекті значущою виявляється рецепція надбань європейської літератури (романтизму загалом та його шоттлівської версії зокрема). Аналогії детерміновані естетичною «модю» на незвичне, авантюрне, загадкове: здійснюється романтизація непересічного, пов'язаного із порушенням соціальних устоїв, затверджується пріоритет суб'єктивного над об'єктивним в інтерпретації фактів, персоналій минулого. Також типологічно подібні сцени розвінчання історичних самозванців і карнавальних королів. Окрема тенденція представлена творами Г. Квітки-Основ'яненка та М. Погодіна, де самозванство отримує комічно-зневажливе забарвлення. В усіх розглянутих нами творах зображення самозванства підпорядковується розв'язанню проблеми законності влади.

Перспективи досліджень теми самозванства зумовлені потребою його розгляду також і поза межами історичної літератури – у комедійній драматургії, пародійному епосі, казково-фантастичній традиції тощо.

Джерела та література

1. Алексеев М. П. Борис Годунов и Дмитрий Самозванец в западноевропейской драме / М. П. Алексеев // «Борис Годунов» А. С. Пушкина : сб. ст. Б. П. Городецкого, А. Л. Слонимского, М. П. Алексеева, Г. О. Винокура, А. Н. Глумова ; [под общ. ред. К. Н. Державина]. – Ленинград : Типография им. Лоханкова, 1936. – С. 81–124.
2. Головин А. Слово несогрешимое / А. Головин. – Саарбрюккен : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 536 с.
3. Гуковский Г. А. Пушкин и проблемы реалистического стиля / Г. А. Гуковский. – М. : Гослитиздат, 1957. – 416 с.
4. Жаринов Е. В. Романтическая беллетристика в России начала ХІХ в. Исторический роман и повесть [Электонный ресурс] / Е. В. Жаринов. – Режим доступа : http://samopiska.ru/main_dsp.php?top_id=1151.
5. Зубков С. Д. Цікава сторінка з творчості Г. Квітки / С. Д. Зубков // Рад. літературознавство. – 1974. – № 11. – С. 43–53.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Купянский самозванец // Зібрання творів : у 7 т. – Т. 7. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Київ : Наук. думка, 1981. – С. 361–374.
7. Кулиш П. Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце. Чтение для молодых людей / П. Кулиш. – СПб. : В тип. П. А. Кулиша, на Николаевской улице, в доме г-жи Яценковой, 1857. – 330 с.
8. Лазуткина М. Г. Формирование художественного образа самозванца Лжедмитрия I в русской литературе ХVІІ–ХІХ веков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / М. Г. Лазуткина. – М., 2003. – 19 с.
9. Лотман Л. М. Историко-литературный комментарий / Л. М. Лотман // Пушкин А. С. Борис Годунов. – СПб. : Гуманит. агентство «Академ. Проект», 1996. – С. 129–359.
10. Макаренко Е. К. Жанровый аспект сюжета самозванства в русской драматургии и историографии конца ХVІІІ – первой трети ХІХ вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / Е. К. Макаренко. – Томск, 2002. – 21 с.

11. Нахлік Є. К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. / Є. К. Нахлік. – Київ : Наук. думка, 1988. – 318 с.
12. Серман И. З. Пушкин и русская историческая драма 1830-х годов / И. З. Серман // Пушкин : исследования и материалы / [ред. В. А. Браиловский.]. – Ленинград : Наука, 1969. – Т. 6 : Реализм Пушкина и литература его времени. – С. 118–149. – (Пушкин. дом).
13. Смурина М. Л. Трагедия А. А. Ржевского «Подложный Смердий» и общественно-политическая борьба 1770-х годов / М. Л. Смурина // XVIII век. Сборник 11 / [под ред. Г. П. Макогоненко]. – Ленинград : Наука, 1976. – С. 220–228.
14. Успенский Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен / Б. А. Успенский // Избранные труды : в 2-х т. – Т.1. – М. : «Гнозис», 1994. – С. 75–109.
15. Фомичев С. А. Пушкинская перспектива / С. А. Фомичев. – М. : Знак, 2007. – 536 с.
16. Хаткова И. Н. Историческая тема в русской литературе 1830-х годов и романы Ф. В. Булгарина / И. Н. Хаткова // Вестник Адыгейского государственного университета. – Сер. 2 : Филология и искусствоведение. – 2010. – № 1. – С. 57–62.
17. Хомяков А. С. Стихотворения и драмы / А. С. Хомяков ; [вступ. ст. и коммент. Б. Ф. Егорова]. – Изд. 2-е. – Ленинград : Сов. писатель, 1969. – 595 с.
18. Шишков А. А. Отрывок из драматического рассказа Лжедмитрий / А. А. Шишков // Московский вестник. – 1828. – № 23–24. – С. 195–198.
19. Якубович Д. П. «Капитанская дочка» и романы Вальтер Скотта / Д. П. Якубович // Пушкин: Временник Пушкинской комиссии / [гл. ред. Д. П. Якубович]. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1939. – Вып. 4/5. – С. 165–197.

Николова Александра. Самозванцы исторических произведений украинской и русской литературы первой половины XIX в. (в контексте европейской традиции). В статье производится сравнительное исследование образов самозванцев в произведениях на историческую тематику украинских (Г. Квитки-Основьяненко, П. Кулиша) и русских (А. Пушкина, Ф. Булгарина, А. Хомякова, А. Шишкова, Н. Погодина) писателей: Лжедмитрия, Пугачева, Петра Чернышева. Специфика художественной интерпретации феномена самозванства рассматривается в контексте европейской традиции (испанской, итальянской, немецкой драматургии). Акцентированы также особенности образной конкретизации самозванства в аспектах идейно-эстетических принципов исторического романтизма (интерес к неординарным историческим личностям, тенденции психологизации, неоднозначного толкования, усиления лиризма, драматизма), карнавално-комического дискурса (снижение и осмеяние с целью сатирического обличения общечеловеческих и социальных недостатков). Компаративный анализ осуществляется с учетом факторов не только контактно-генетического, но и типологического характера.

Ключевые слова: самозванство, историзм, генетические связи, типологические подоби́я, художественная специфика.

Nikolova Alexandra. Impostors of Historical Works of Ukrainian and Russian Literature in First Half of the XIX-th Centuries (in the Context of the European Tradition). The article deals with the comparative study of impostors in historical works of Ukrainian (G. Kvitka-Osnovyanenko's, P. Kulish's) and Russian (A. Pushkin's, F. Bulgarin's, A. Khomyakov's, A. Shishkov's, N. Pogodin's) literature. The subject of the study are images of historical persons who pretended to be kings (Gregory Otrepyev, Pugachev, Peter Chernyshov). Specificity of interpretation of this phenomenon seen in the context of the European tradition (Spanish, Italian, German drama). We are considering it in the aspects of ideological and esthetic principles of historical romanticism (interest in the extraordinary historical figures, trends of psychologization, ambiguous interpretation, amplification lyricism, dramatic effect), carnival-comic discourse (satirical ridicule, criticism of human and social disadvantages). We make a comparative analysis on the basis of synthesis of contact-genetic and typological methods. We make conclusions about the specifics of imagery concretization of imposture in Ukrainian and Russian literature in first half of the XIX-th centuries and its relationship with the thematic contexts.

Key words: imposture, historicism, genetic links, typological similarity, art specificity.

Стаття надійшла до редколегії
12.10.2016 р.